

1.02
Prejeto 29. 9. 2008

UDK 341.231(497.15)"1941/1945"

Jernej Križaj*

Avtonomistično gibanje Muslimanov v Bosni in Hercegovini v času druge svetovne vojne in njegova vloga v načrtih nacistične Nemčije

IZVLEČEK

V članku avtor na pregleden način obravnava avtonomistično gibanje Muslimanov v Bosni in Hercegovini (BiH), ki se je pojavljalo v različnih zgodovinskih obdobjih. Prvi poskus za doseg avtonomije je potekal v 19. stoletju v času Otomanskega cesarstva, drugi v času avstro-ogrške okupacije BiH, tretji v obdobju Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije in četrti v času druge svetovne vojne. V vseh teh obdobjih je avtonomistično gibanje predstavljalo opozicijo vladajoči strukturi. Med drugo svetovno vojno se je avtonomistično gibanje hotelo prilagoditi novonastalemu položaju pod nemško okupacijo. V Nemčiji so videli moč in urejenost, ki bi v BiH zagotovila ureditev razmer. To gibanje v osnovi ni gojilo pronacističnih teženj; njegov namen je bil zaščititi Muslimane pred četniškim in ustaškim nasiljem.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, druga svetovna vojna, kolaboracija, avtonomistično gibanje, Neodvisna država Hrvaška (NDH), 13. SS-divizija

ABSTRACT

MUSLIM AUTONOMIST MOVEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING WORLD WAR II AND ITS ROLE IN THE PLANS OF THE NAZI GERMANY

In the following article the author provides a comprehensive overview of the Muslim Autonomist Movement in Bosnia and Herzegovina (BiH), which took place in different historical periods. The first attempt at achieving autonomy took place in the 19th century in the time of the Ottoman Empire, the second in the time of the Austro-Hungarian occupation of BiH, the third in the period of the Kingdom of Serbs, Croat and Slovenes/Kingdom of Yugoslavia, while the fourth attempt occurred in the time of World War II. In all these periods the autonomist movement represented the opposition to the ruling structures. During the time of World War II, the autonomist movement wanted to adapt to the new situation under the German occupation. Its adherents saw power and order in Germany, which would ensure the regulation of the situation in BiH. Basically this movement was not pro-Nazi; its intentions were to protect the Muslims from the Chetnik and Ustashe violence.

Key words: Bosnia and Herzegovina, World War II, collaboration, autonomist movement, Independent State of Croatia (NDH), 13th SS Division

* Univ. dipl. zgodovinar, pripravnik, Arhiv Republike Slovenije, SI-1127 Ljubljana, Zvezdarska 1; e-mail: jernej.krizaj@gov.si

---

Štiri faze avtonomističnega gibanja Muslimanov v BiH

V zgodovini Bosne in Hercegovine (BiH) so obstajali štirje poskusi za doseg njene avtonomije. Prva faza za doseg avtonomije je potekala v tridesetih letih 19. stoletja do bosansko-hercegovaške vstaje (1875-1878), ko se je v BiH pojavil odpor proti centralizmu otomanske nadoblasti. To obdobje je zaznamovano z upori muslimanskega plemstva, ki je hotelo ohraniti svoje privilegije. Ti so bili ogroženi z upravnimi in gospodarskimi reformami, ki jih je izvajala centralna oblast v Carigradu.

Druga faza je potekala v času avstro-ogrške okupacije BiH (1878-1908). V spremenjenih političnih razmerah si je avtonomistično gibanje prizadevalo za pravico Muslimanov po samostojnem urejanju verskih zadev, brez vmešavanja avstro-ogrskih oblasti, kar jim je po dolgih pogajanjih tudi uspelo. Leta 1909 je bil uzakonjen statut, ki je predvideval avtonomno upravo islamskih verskih in vakufsko-mearifskih¹ ustanov v BiH.

Čas med obema svetovnjima vojnama štejeemo za tretjo fazo muslimanskega avtonomističnega gibanja. BiH je spet prešla v okvir nove državne tvorbe, Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije. Muslimane se je štelo za anacionalni element. Hrvaški in srbski politiki niso priznavali individualnosti BiH in so jo imeli za del svojega ozemlja. Obstojali pa so tudi drugi razlogi za nezadovoljstvo Muslimanov: jugoslovanska agrarna reforma,² majhno število Muslimanov zaposlenih v državni upravi in javnih službah, ki ni bilo sorazmerno z njihovim številom v BiH ter še mnoga druga zapostavljanja.³

Glavna politična stranka Muslimanov v BiH v tem obdobju je bila Jugoslovanska muslimanska organizacija (JMO). Strankin osnovni nacionalnopolitični program je bila avtonomija BiH, katere glavni namen je bil ohranitev njene teritorialno-politične celovitosti. Njena politika je izhajala iz nasprotovanja siljenja v srbsko oziroma hrvaško narodnostno opredelitev in kot reakcija na socialnopolitični program velikosrbskega političnega režima. Muslimani so v novi politični stvarnosti ostali zvesti tradiciji, zato je bila tudi JMO ustanovljena na versko-etnični osnovi. Glavni pomen je JMO dajala ohranitvi agrarnih odnosov, v katerih je bil zakonsko določen minimum zemljiške posesti, zaščita svobodne kmečke posesti in pravna zaščita večjih zemljiških posesti. Velik del stranke je predstavljalo muslimansko duhovništvo, ki je pozivalo k enotnosti Muslimanov, saj naj bi bil "islam v nevarnosti".

S sporazumom Cvetkovič-Maček 26. avgusta 1939, ko je bila oblikovana Banovina Hrvaška, ki je zavzemala tudi velik del BiH, so njegovi tvorcji popolnoma ignorirali Muslimane v BiH kot nacionalno-politični subjekt. JMO se je takrat znova⁴ vrnila k avtonomističnemu programu, okoli katerega so se zbrale vse

---

1 Vakuf-mearif je po šeriatskem pravu dobrodelna ustanova ali posest, ki jo oseba, ki se zaobljubi - vakif, prostovoljno da na razpolago skupnosti za javno dobro.

2 Njen cilj je bil ukinitvev fevdalnih agrarnih odnosov, ki so obstojali v nekaterih delih države (BiH, Makedonija, Dalmacija), in postopna razdelitev veleposestniške zemlje v korist malih kmetov in dninarjev.

3 Rasim Hurem: Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne države Hrvatske. V: Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 1965, br. 16, (dalje Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH) str. 193.

4 JMO je tako kot druge politične stranke v času prve Jugoslavije velikokrat vstopala v vlado ter nato v opozicijo, pri čemer je opuščala in ponovno sprejemala avtonomistični program.

muslimanske politične in kulturne organizacije ter institucije. Njihov cilj je bil, da se s politično enotnostjo uprejo poskusom teritorialno-politične razdelitve BiH.⁵

Štiriletno obdobje od leta 1941 do 1945 predstavlja zadnjo fazo avtonomističnega gibanja.

Po napadu sil Osi na Jugoslavijo in njeni okupaciji je bilo ozemlje BiH priključeno Neodvisni državi Hrvaški (NDH). Kljub temu da sta Hitler in Mussolini priznala NDH, sta njeno ozemlje razdelila na dve okupacijski območji. Tako je Hitler 24. aprila 1941 z odlokom potrdil demarkacijsko črto, ki je skozi BiH potekala prek krajev Bosanski Novi, Prijedor, Banjaluka, Jajce, Travnik, Sarajevo, Rudo in naprej proti severni meji Črne gore. Severno od demarkacijske črte je bilo nemško, južno pa italijansko okupacijsko področje.⁶

Okupacija in osnove NDH sta pospešila proces drobitve JMO, ki je v času med obema vojnima delovala dokaj uspešno v smislu politične enotnosti Muslimanov v BiH.⁷ Oblikovali sta se dve muslimanski politični skupini, proustaška in pronemška. Proustaška skupina se je delila na dva dela. En del so sestavljali proustaški disidenti⁸ iz JMO, drugi del pa prohrvaška desnica,⁹ izhajajoča iz muslimanske veje Hrvaške kmečke stranke (HKS) v BiH, ki je kasneje prešla v ustaške vrste.¹⁰

Prvi mož pronemške oziroma avtonomistične muslimanske politične skupine je bil Uzeir-aga Hadžihasanovič,¹¹ po dr. Mehmedu Spahu najbolj vplivna oseba v JMO. Avtonomistično idejo je hotel prilagoditi novonastalemu položaju pod nemško okupacijo. Ni se strinjal z ustanovitvijo NDH in njeno nacionalnopolitično predpostavko o hrvaškem poreklu Muslimanov v BiH. Ljudje, zbrani okoli Hadžihasanoviča, pa niso bili edini, ki so se zavzemali za avtonomijo BiH, ampak so obstajale nekatere iniciative tudi zunaj tega kroga (v italijanski okupacijski coni).

Avtonomisti so NDH doživljali kot vojno tvorbo, ki je hotela razdejeti BiH. Zaradi nasprotovanja ustaškemu antisrbskemu nacionalizmu in nezgodovinskem

⁵ Enver Redžić: *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*. Sarajevo 1998, (dalje Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu) str. 300.

⁶ Ladislaus Hory, Martin Broszat: *Der kroatische Ustascha- Staat 1941-1945*. Stuttgart 1964, str. 65-66.

⁷ Treba je povedati, da so bile ob ustanovitvi NDH vse stare politične stranke prepovedane; med njimi tudi JMO. Legalna je bila samo ustaška stranka.

⁸ Njihov voditelj je bil dr. Džafer Kulenovič. Po smrti dr. Mehmeda Spaha leta 1939 (od leta 1921 do leta 1939 predsednik JMO) je prevzel vodstvo JMO. Od novembra 1941 do konca vojne je bil podpredsednik vlade NDH.

⁹ Zbrana je bila okoli Hakije Hadžića in Ademage Mesiča, ki sta bila poznana po svojem nasprotovanju JMO. Njun cilj je bil zbrati Muslimane v hrvaškem političnem taboru. V ta namen sta osnovala muslimansko vejo HKS. Zaradi širjenja hrvaške nacionalistične miselnosti med Muslimani ju je Pavelič dobro nagradil. Ademaga Mesič je bil imenovan za doglavnika. S tem mu je bila kot članu Doglavniškega sveta dana možnost vplivati na politično razpoloženje med Muslimani. Hakija Hadžić je bil (skupaj z duhovnikom Božidarjem Bralo) imenovan za pooblaščenca nad celotnim ozemljem BiH brez Vrbske banovine.

¹⁰ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 304.

¹¹ Rodil se je v revni družini. Zahvaljujoč delu in izraziti inteligenci se je povzpел na visok položaj v muslimanski družbi. Kljub temu da je bil nepismen, je postal eden vodilnih ljudi sarajevske čaršije in muslimanske politike. S slednjo se je začel ukvarjati že zelo zgodaj. Pred prvo svetovno vojno je bil v stranki Esada Kuloviča (župan Sarajeva), od leta 1919 pa je bil eden od strankarskih prvakov JMO. Ves čas je bil eden najbližjih sodelavcev Mehmeda Spaha ter po Spahovi smrti njegovega naslednika Džaferja Kulenoviča. Leta 1931 je bil eden od bosanskih zastopnikov na vseislamskem kongresu v Jeruzalemu, leta 1938 pa se je v Kairu kot senator v imenu Kraljevine Jugoslavije udeležil konference o pravicah Palestinev. Poznan je bil kot nasprotnik ustašev in NDH, katerih ravnanja je obsojal. Nasprotoval je nasilju nad Srbi, o čemer je tudi javno govoril. Umril je leta 1943 v Sarajevu.

prisivajanju BiH so se obrnili na Nemce, ki naj bi BiH zagotovili avtonomni status pod nemškim protektoratom. BiH tako ne bi bila več v okviru NDH.

Avtonomistično gibanje Muslimanov v BiH leta 1941

Aprilsko muslimansko-srbska avdienca pri Nemcih

Zaradi majhnega števila ohranjenih dokumentov vemo o aprilski muslimansko-srbski avdienci pri Nemcih zelo malo. Zgodila naj bi se kmalu po prihodu nemških čet v Sarajevo. Prvaki JMO Uzeir Hadžihasanovič, Asim Šeremet in Husein Kadič so skupaj z srbskimi politiki dr. Dušanom Jeftanovičem, dr. Vojom Besarovičem in protom Milanom Božičem na nemške okupacijske oblasti naslovili memorandum, v katerem so prosili za avtonomen status BiH pod nemškim protektoratom.¹² BiH naj bi imela podoben položaj kot za časa Avstro-Ogrske.¹³

Očitno je bilo, da se pobudniki tega memoranduma niso strinjali z vključitvijo BiH v okvir NDH. V enakem sestavu je delegacija konec aprila 1941 obiskala Paveličevega pooblaščenca za BiH Hakijo Hadžiča. Predložili so mu zahtevo, da BiH dobi avtonomno upravo. Obisk se je končal tako, da so bili Srbi Jeftanovič, Besarovič in Božič aretirani ter kmalu zatem umorjeni. Muslimanom Hadžihasanoviču, Šeremetu in Kadiču pa je bilo strogo prepovedano širiti protihrvaške ideje.¹⁴

Hadžičeve grožnje Hadžihasanoviča niso preveč vznemirjale. Takoj po prihodu Nemcev v Sarajevo je z nekaterimi od njih vzpostavil dobre stike.¹⁵ Zahvaljujoč predvojni pronemški opredelitvi si je zagotovil njihovo zaščito.¹⁶

Protiustaške resolucije

Ustaški režim je takoj po ustanovitvi NDH začel s terorjem in množičnimi poboji Srbov, Romov in Judov.¹⁷ Veliko Muslimanov tega nasilja ni odobraval. Muslimanska duhovščina, verska društva, ugledni intelektualci, gospodarstveniki in avtonomisti so menili, da bo takšna politika in praksa ustašev imela za posledico vsesplošno negotovost in s tem seveda poslabšanje položaja Muslimanov.¹⁸ V oce- ni položaja se niso zmotili, saj je srbsko četniško gibanje na to nasilje odgovorilo z enako mero. Predvsem na območju vzhodne Bosne so četniki zagrešili množične poboje Muslimanov in Hrvatov.¹⁹ Pri tem jim ni šlo samo za maščevanje storjenih krivic, ampak je bil v ozadju tudi načrt etnično čiste "Velike Srbije".

Postalo je povsem jasno, da NDH ni država, ki bi Muslimanom lahko zagotovila varnost. Italijansko podpiranje četnikov in nespoštovanje državnih oblasti NDH južno od demarkacijske črte je prav tako ustvarjalo dvome o NDH kot državi in

¹² Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 197-198.

¹³ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 1, Dokumenti nemačkog rajha 1941, Beograd 1973, dok. 279, str. 766.

¹⁴ Enver Redžić: Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija BiH i Hitlerov Treći rajh. Sarajevo 1987, (dalje Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija) str. 15.

¹⁵ Zlasti z nemškim policijskim atašejem v Sarajevu Rudolfom Treuem in nekaterimi drugimi nemškimi funkcionarji.

¹⁶ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 23.

¹⁷ Med ustaši, ki so zagrešili zločine nad Srbi niso bili samo Hrvati, ampak tudi Muslimani.

¹⁸ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 198.

¹⁹ Salim Ćerić: Muslimani srpskohrvatskog jezika. Sarajevo 1968, str. 217.

dotatno povečevalo občutek negotovosti in nezadovoljstva med Muslimani.²⁰

V takih okoliščinah je bila 12. oktobra 1941 sprejeta protiustaška oziroma t. i. sarajevska resolucija. Njeni avtorji so bili Hadžihasanovič, pomembni muslimanski verski predstavniki in predstavniki sarajevske čaršije. Nastala je na predlog glavnega odbora društva muslimanskih duhovnikov El-Hidaje. Resolucija govori o težkem položaju Muslimanov v BiH, obsoja nasilje nad Srbi in Judi, zanika odgovornost Muslimanov za storjene zločine ter sočasno obsoja tiste Muslimane, ki so v njih sodelovali. Na koncu resolucije so izražene zahteve, med katerimi so najpomembnejše: zagotovitev dostojnega življenja, premoženjska varnost in svoboda veroizpovedi za vse državljane v NDH ter preprečitev kakršnih koli nasilnih akcij proti pripadnikom druge vere oz. narodnosti.²¹ Podobne resolucije so bile izdane tudi v nekaterih drugih mestih BiH (Priedorju, Mostarju, Banjaluki, Bijeljini in Tuzli).²²

Zlasti med sarajevskimi protiustaškimi politikami, med katerimi je bil krog avtonomistov najmočnejši, se je misel, da je edina rešitev, ki bi jim prinesla zaščito oz. preživetje v nastalih razmerah, v povezovanju z Nemci, še utrdila. Ideja avtonomije je dobila dvojni pomen. Po eni strani so se hoteli z njo zaščititi pred željo ustašev, da z nasiljem dosežejo etnično homogenost ozemlja BiH v hrvaškem smislu, sočasno pa onemogočiti ustaško "nacionalizacijo" Muslimanov v duhu teze, da ti predstavljajo "najčistejše" Hrvate. Po drugi strani so z željo po avtonomiji hoteli izraziti nestrinjanje z velikosrbskim četniškim načrtom "Velike Srbije", ki bi vključevala BiH, ter se upreti četniškemu pobijanju Muslimanov.²³

Pogled Nemcev na vojno-politični položaj v NDH in Muslimane v letu 1941

Nemci so na celotno dogajanje v prvi vrsti gledali skozi prizmo različnih interesov, ki so jih imeli v NDH, predvsem pa na območju BiH. Njihovi interesi so bili gospodarski, vojni in politični.²⁴

Demarkacijska črta, ki je delila BiH, je bila potegnjena tako, da je v nemško okupacijsko cono prišel najbogatejši del BiH. Tu so bila največja industrijska, rudarska in poljedelska območja BiH.²⁵ Pod nadzorom nemških zalednih enot so bila najpomembnejša industrijska središča, npr. Vojno-tehnični zavod v Vogošči pri Sarajevu, industrijska središča v Ilijašu in Zenici, nahajališče železove rude v Ljubiji in nahajališče boksita pri Mostarju.²⁶

Izkoriščanje naravnih virov BiH je zahtevalo navzočnost močnih okupacijskih enot, zlasti v začetnem obdobju, ko NDH še ni oblikovala svojih policijskih in vojaških enot.

Nemci so hoteli v BiH učvrstiti ustaški režim, zato da bi lahko na njenem ozemlju zmanjšali število svojih enot in jih poslali na druga bojišča. S podpiranjem

²⁰ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 199.

²¹ Nijaz Duraković: Prekletstvo Muslimanov. Sarajevo 1994, str. 134.

²² Duraković, Prekletstvo Muslimanov, str. 134.

²³ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 310.

²⁴ Vojmir Kljaković: Nemačko-italijanske nesuglasice oko Jugoslavije 1941-1943. godine. V: Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 1961, br. 2, str. 283-284.

²⁵ Vojmir Kljaković: Bosna i Hercegovina u njemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941. V: Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 58.

²⁶ Nikola Živković: Eksploatacija nacionalnog bogastva Bosne i Hercegovine u toku 1941. od strane Njemačke. V: Zbornik: 1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 66.

ustašev so hoteli doseči tudi to, da bi iz Hrvaške in BiH dobili vojake²⁷ za bojevanje na vzhodni fronti.²⁸

S pojavom odporniškega gibanja, tako partizanskega kot četniškega, pa so se stvari zapletle predvsem na območju BiH, kjer je bila ustaška oblast že v drugi polovici leta 1941 precej omajana in je vse bolj slabela. Vsesplošno odporniško gibanje je bilo odgovor Srbov na pogrome in genocid, ki jih je proti njim izvajala NDH s svojim ustaškim, vojnim in policijskim aparatom. Nemci niso storili ničesar, da bi preprečili ustaške zločine nad Srbi, Judi, Romi in nasprotniki ustaškega terorja iz vrst Hrvatov in Muslimanov.²⁹ Zadovoljili so se z ugotovitvijo, da so vzroki za upor Srbov v ustaškem nasilju. Vzporedno s tem so ugotavljali, da je "ustaški režim že na začetku naredil veliko napako, ker ni upošteval, da je hrvaška država sestavljena iz več narodnosti. Hrvati so predstavljali komaj 50%, Srbi pa 30,5% prebivalstva. To dejstvo niso mogli spremeniti niti poskusi, sicer popolnoma brez osnove, da se Muslimani, ki so predstavljali 12% prebivalstva, razglasijo za Hrvate. Miselnost, da se hrvaška država lahko oblikuje s silo, je bila zabloda. V rajhu bi morali spoznati, da se življenja nemških vojakov lahko žrtvuje le tam, kjer to koristi nemškemu idealom in interesom, in ne za reševanje nekega političnega režima, ki se sam po sebi ne more obdržati."³⁰

Stališče o večnarodnosti sestavi NDH je zagovarjal tudi nemški pooblaščen general v Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau,³¹ ki je ugotovil, da ustaško preganjanje Srbov, ki živijo na posebnih območjih in jih je v NDH več kot dva milijona, predstavlja glavni razlog širitve odporniškega gibanja na hrvaškem ozemlju.³² Nemci in muslimanskimi avtonomisti so se glede tega strinjali, kar pa še ne pomeni, da so imeli enako stališče tudi do NDH.

Nered in destabilizacijo NDH, ki ju je povzročilo ustaško nasilje, sta bila glavna razloga, da bi po von Horstenau "večina hrvaškega in muslimanskega naroda ter celo mnogi pravoslavci, pozdravili nemški protektorat kot rešitev in osvoboditev".³³ Na temelju teh stališč bi bilo napačno ocenjevati, da se je von Horstenau zavzemal za Muslimane oziroma muslimanske avtonomiste. Kritičen je bil predvsem do predstavnika Muslimanov v vladi NDH (Džaferja Kulenoviča)³⁴ kot tudi do samih avtonomistov. Ob aprilski muslimansko-srbski avdienci pri Nemcih je zapisal, da so Muslimani v politiki "oportunistični", po načinu življenja "asocialni" in da so v ravnem pogledu na nižji vrednostni stopnji.³⁵

V muslimansko-hrvaškem sporu se Nemci niso bili pripravljene opredeliti za

²⁷ Hrvaške legionarske divizije.

²⁸ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 109.

²⁹ Prav tam, str. 110.

³⁰ Zbornik NOR-a, tom XII, knjiga 1, dok. 123, str. 329-330.

³¹ Bil je predstavnik nemškega Vrhovnega poveljstva pri Vrhovnem poveljstvu oboroženih sil NDH (Ministrstvo hrvaškega domobranstva) in vojaški ataše pri nemškem poslaništvu v NDH. Kot predstavnik nemškega Vrhovnega poveljstva se je moral angažirati pri oblikovanju in vodstvu oboroženih sil NDH, kot vojaški ataše pa je bil organ Obveščevalne in kontraobveščevalne uprave nemškega vrhovnega poveljstva Abwehra. Urad pooblaščenega generala v Zagrebu in von Horstenau osebno sta bila stičišče mnogih obveščevalnih in informacijskih zvez. Oktobra 1944 je bil na poziv Paveliča iz te funkcije odpoklican. Po koncu vojne (1946) je storil samomor v Nürnbergu, ker se je bal, da bo izročen Jugoslaviji.

³² Zbornik NOR-a, tom XII, knjiga 1, dok. 239, str. 641-642.

³³ Prav tam, dok. 279, str. 775.

³⁴ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 309.

³⁵ Zbornik NOR-a, tom XII, knjiga 1, dok. 279, str. 766.

nobeno od vpletenih strani. V iskanju rešitve iz stanja, ki je vladalo v NDH po začetku vstaje, so med Nemci in Muslimani vladale precejšnje razlike. General von Horstenau je zagovarjal stališče, da bi bilo treba zasesti vso NDH in v njej vzpostaviti vojno upravo. Tako stališče je bilo med nemškimi generali, ki so delovali na območju Jugovzhodne Evrope, od konca leta 1941 vedno pogostejše. Treba je poudariti, da se glede tega v Hitlerjevem glavnem stanu ter Hitler sam niso strinjali in nikoli niso hoteli, da bi se posegalo v suverenost NDH. Obveljalo je Hitlerjevo stališče.³⁶ Muslimanski avtonomisti pa so se zavzemali za izključitev ozemlja BiH iz okvira NDH, da bi se BiH lahko oblikovala kot "avtonomija" pod nemškim protektoratom.³⁷ Pričakovali so, da bodo poleg Nemcev tudi oni dobili del oblasti v avtonomni BiH.

Nemci niso bili naklonjeni državni destabilizaciji NDH, ki bi jo prinesla izključitev BiH iz njenega ozemlja ter nato razglasitev "avtonomije" pod nemškim protektoratom.³⁸ Destabilizacija NDH bi navsezadnje lahko povzročila še večjo nevarnost za gospodarske, vojne in politične interese, ki so jih imeli Nemci na tem območju.

Avtonomistično gibanje Muslimanov v BiH leta 1942

Organiziranje enot muslimanske milice

Enote muslimanske milice so nastajale na tistih območjih, kjer so Muslimani potrebovali zaščito pred četniki, ter tam, kjer je bilo dovolj za vojsko sposobnih mož in oborožitve. Sestavljali so jo predvsem muslimanski vojaški obvezniki, ki niso hoteli služiti v rednih vojaških enotah NDH.³⁹

Najbolj poznana enota muslimanske milice se je oblikovala na območju Tuzle. To je bila t. i. Prostovoljska legija narodne vstaje, po njenem poveljniku Muhamedu Hadžiefendiču⁴⁰ imenovana tudi Hadžiefendičeva legija. Sestavljalo jo je približno pet do šest tisoč mož. Znotraj legije je bila široko razširjena ideja avtonomije BiH pod nemškim protektoratom. Po oceni policijskih organov ni priznavala nikakršne oblasti NDH.⁴¹

V Hercegovini se je pojavila legiji podobna enota pod poveljstvom bivšega avstrijskega orožniškega narednika Saliha Čatiča, ki je imel stike s predstavniki italijanske vojske v Nevesinju. Od njih je za svojo milico dobival hrano. Pri svojem delovanju je Čatič zaobšel državne organe NDH, vendar se je moral podrediti nadzoru in ukazom italijanskega vojaškega poveljstva.⁴²

Tudi v drugih predelih BiH so bile osnovane enote muslimanske milice. Njihov namen je bil samoobrambni. V vojno-političnem smislu se med seboj niso povezovali. Tako - razen Hadžiefendičeve legije - ni prišlo do nastanka večjih enot mi-

³⁶ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 111.

³⁷ Prav tam, str. 309.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 50.

⁴⁰ Trgovec iz Tuzle, major (v hrvaški vojski bojnik) III. bataljona 8. hrvaškega domobranskega polka v Tuzli. Ker se enota, kateri je poveljeval, v boju s četniki ni obnesla, je oblikoval lastno enoto, t. i. Hadžiefendičevo legijo. Sestavljena je bila iz domačih, muslimanskih vojakov. Bil je simpatizer avtonomistov. Sodeloval je pri novačenju za 13. SS-divizijo in nato tudi stopil vanjo. Po partizanskem zavezju Tuzle 2. 10. 1943 je bil postavljen pred vojaško sodišče in ustreljen.

⁴¹ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 325.

⁴² Prav tam, str. 326.

lice, niti do oblikovanja njihovega vojno-političnega centra. Za vse te enote je značilno, da niso imele enakega odnosa do četnikov in ustašev in da so se občasno bojevale celo s partizani.⁴³

Navsezadnje je treba omeniti, da so kljub četniškim pokolom muslimanskega prebivalstva obstajale posamezne želje po povezovanju Muslimanov in četnikov. Na muslimanski strani je tako miselnost zagovarjal zlasti dr. Ismet Popovac. Bil je nekdanji predsednik občine v Konjicu. Vodil je skupino muslimanskih srbskih nacionalistov, ki so trdili, da so „čisti Srbi“. Obstojali so nekateri skupni muslimansko-srbski načrti, ki so predvidevali oblikovanje muslimansko-četniških enot, ki pa so med Muslimani naleteli le na šibek odziv. Ti so še predobro vedeli, česa so zmožni četniki. Med četniki so očitno obstajale določene težnje po spremembi odnosa do Muslimanov, vendar do tega v praksi ni nikoli prišlo. Poboji Muslimanov so se nadaljevali še naprej.⁴⁴

Odbor Narodne rešitve

Najbolj znani predstavniki sarajevskega javnega življenja so 26. avgusta 1942 v Sarajevu organizirali neprijavljeno konferenco, ki se je je udeležilo okoli tristo Muslimanov, elitnih predstavnikov družbenega življenja. Njihov cilj je bil ustanovitev meddruštvenega odbora Narodne rešitve.⁴⁵ Pobudnik konference je bil predsednik muslimanskega društva "Merhamet" Salihaga Čomara. Samo konferenco so sklicali ugledni meščani Sarajeva: Muhamed Pandža,⁴⁶ Uzeir Hadžihasanovič, profesor Derviš Korkut, eden od strankarskih prvakov JMO dr. Šefkija Behmen, zdravnik dr. Asim Musakadič in še nekateri drugi ugledni Muslimani. Za predsednika konference je bil izbran zastopnik reis-l-uleme⁴⁷ Safet Bašič. Na konferenci so poudarili, da je muslimansko prebivalstvo vzhodne Bosne izpostavljeno nepopisnemu četniškemu nasilju. Obsodili so nesposobnost organov NDH, ker niso zaščitili Muslimanov v Foči,⁴⁸ čeprav so bili na to opozorjeni. Obsojeno je bilo tudi ravnanje predstavnikov oblasti NDH, ker so po nekaterih mestih BiH začeli muslimanske veljake obravnavati in zapirati kot komuniste. Člani konference so izrazili dvom, da je NDH država, ki bi lahko ščitila muslimanske interese. Zavzeli so se za sodelovanje vseh prebivalcev BiH ter za popolno slogo med muslimani, pravoslavci in katoliki. Od oblasti NDH so zahtevali, da jim za zaščito da potrebno orožje. V nasprotnem primeru naj bi se obrnili na Nemce oziroma Italijane.⁴⁹

Na koncu so člani konference izbrali odbor Narodne rešitve, ki je imel eno širše, legalno in eno ožje, ilegalno vodstvo. To ilegalno vodstvo je glede na

⁴³ Mehmedalija Bojič: *Historija Bosne i Bošnjaka: (VI-XX vijek)*. Sarajevo 2001, str. 215-216.

⁴⁴ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 325-326.

⁴⁵ Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo 1998, str. 165.

⁴⁶ Profesor Šeriatske gimnazije, član Ulema-medžlisa (odbor, vrhovni organ Islamske verske skupnosti za vprašanja verskega življenja). V obdobju med obema vojnama se s politiko ni ukvarjal. Nastanek NDH je sprejel z optimizmom, vendar je kmalu spremenil mnenje in se navdušil za avtonomijo BiH. Bil je eden glavnih akterjev sarajevske resolucije in član odbora "Narodne rešitve". Spomladi 1943 se je zavzel za oblikovanje muslimanske SS-divizije. Oktobra istega leta je želel oblikovati muslimansko osvobodilno gibanje, katerega glavna ideja je bila verski mir in sožitje med muslimani, pravoslavci in katoliki. V nepojasnjenih okoliščinah so ga ujeli partizani, ki so ga predali Nemcem, le-ti pa ustašem, ki so ga zaprli.

⁴⁷ Najvišja posvetna in verska avtoriteta Muslimanov v BiH.

⁴⁸ Pobjo Muslimanov se je zgodil 19. 8. 1942 po četniškem zavzetju Foče. Število žrtev ni bilo nikoli natančno ugotovljeno. Bilo naj bi jih nekaj tisoč.

⁴⁹ Filandra, n. d., str. 166.

strukturo članov, obseg in naravo dela predstavljalo resnično politično vodstvo Muslimanov v drugi svetovni vojni, čeprav se kot tako ni nikdar predstavljalo. Sestavljali so ga Mehmed Handžič,⁵⁰ Uzeir Hadžihasanovič, dr. Kasim Turkovič, dr. Jusuf Tanovič, Kasim Dobrača, Hamdija Kreševljakovič⁵¹ in Derviš Korkut. To vodstvo se je ukvarjalo z razumevanjem, usmerjevanjem in reševanjem vprašanja obstanka Muslimanov. Težišče dejavnosti je bilo v zbiranju podatkov o zločinih, storjenih nad Muslimani, in seznanjenje svetovne javnosti z njimi v upanju na pomoč mednarodne skupnosti.⁵²

Zbiranje podatkov o zločinih je potekalo v dveh skupinah. Prva skupina, s Handžičem na čelu, je zbirala podatke o zločinih nad Muslimani ter političnih odzivih nanje. Druga skupina je zbirala izključno zgodovinsko-statistične podatke o teh zločinih. To je bil odbor narodnoosvobodilnega gibanja, na čelu katerega je bil profesor Husein Brkič.⁵³ Deloval je v prostorih uleme-medžlisa, gradivo pa mu je v glavnem dostavljala Pandža.⁵⁴

Handžič si je prizadeval islamski svet opozoriti na zločine, storjene nad Muslimani, ter na politični položaj v BiH. Njegov cilj je bil, da s posredovanjem islamskih držav, posebno Egipta, vzbudi pozornost zahodnih sil na trpljenje Muslimanov in na ta način zaprosi za zaščito svojega naroda. Iz izolirane in okupirane BiH je v svet pošiljal podatke o žrtvah Muslimanov. Pri tem mu je bil v pomoč veliki jeruzalemski mufti Emin el-Huseini, ki je takrat živel v Nemčiji in je bil v dobrih odnosih z režimom tretjega rajha. Povezava med el-Huseinijem in Handžičem je nastala po ustanovitvi odbora Narodne rešitve, neposredno po prvem masovnem zločinu nad Muslimani v Foči. Odbor Narodne rešitve je v muslimanski svet poslal veliko število z dejstvi podkrepjenih dokazov o zločinih nad Muslimani. El-Huseiniju so predali elaborat z dokumentacijo o zločinih kot tudi Handžičeva pisma egiptovskemu kralju Faruku, kralju Saudske Arabije Abdul Asis Saudu, jemenskemu imamu Jahjau in predsedniku egiptovske vlade Nahas-paši. O četniških zločinih nad Muslimani so tako razpravljali tudi v egiptovskem parlamentu. Egiptovska vlada je Muslimanom v BiH dodelila 20.000 egiptovskih funtov pomoči in organizirala zbiranje pomoči v okviru egiptovskega Rdečega polmeseca. S posredovanjem te organizacije je egiptovska vlada prišla do poročila Mednarodnega rdečega križa o težkem položaju beguncev v BiH in zahtevala poseg te organizacije v zvezi s tem vprašanjem. Nahas-paša je poslal protestna pisma vladam Velike Britanije, ZDA, Sovjetske zveze in Kraljevine Jugoslavije z zahtevo po prenehanju pokolov nedolžnega muslimanskega prebivalstva v BiH. Handžič se je pisмено obrnil tudi na predsednika Turčije Ismeta Inenija, naj pri zaveznikih posreduje, da ne bi prišlo do bombardiranja Sarajeva kot najzahodnejšega islamskega

⁵⁰ Eden vodilnih islamskih mislecev prve polovice 20. stoletja. Objavil je več del v bosanskem in arabskem jeziku iz področja islama (tefsira, hadisa), zgodovine in književnosti. Umrli je leta 1944 v nepojasnjenih okoliščinah v bolnišnici v Sarajevu.

⁵¹ Najuglednejši profesor Gazi Husrev-begove medrese v Sarajevu. Objavil je več kot 350 del s področja zgodovine, kulture in kulturne dediščine BiH. Eden od utemeljiteljev sodobnega pristopa k preučevanju zgodovine BiH.

⁵² Filandra, n. d., str. 167, 168.

⁵³ Po poklicu je bil profesor geografije. Pripadal je generaciji izobražencev, ki je zaznamovala kulturno in politično življenje v BiH med obema vojnoma. Po vojni je bil izbran za prvega župana mesta Sarajeva (1945-1947), zatem za profesorja geografije na Filozofski fakulteti in dosmrtnega častnega predsednika Geografskega inštituta BiH.

⁵⁴ Filandra, n. d., str. 168.

mesta v Evropi. Handžič je poslal el-Huseiniju tudi pet zvezkov dokumentov in elaborat o zločinih nad Muslimani, preveden v angleščino.⁵⁵

Tako je el-Huseini postal glavna zveza med muslimanskimi politikami, nezadovoljnimi s položajem Muslimanov v okviru NDH, in Nemci. Ker je vlada v Berlinu omogočila te stike, ki jih je NDH sicer preprečevala, je očitno, da so njeni vojaški in politični krogi imeli interes vsaj deloma podpreti njihove prošnje po izboljšanju položaja Muslimanov v BiH.

Akcijski odbor za avtonomijo BiH

Ustanovitvi muslimanskega meddruštvenega odbora Narodne rešitve v Sarajevu in Akcijskega odbora za avtonomijo BiH v Mostarju sta potekali sočasno. Ustaški organi so obe pobudi označili za protidržavno delovanje Muslimanov.

Na sestanku v Mostarju 29. septembra 1942 so muslimanski politikami sprejeli naslednji sklep: "Hercegovci in Bosanci nismo igrača v rokah drugih in nikomur ne bomo priznali pravice, da nas trpinči. Če bratje v Zagrebu ne bodo pristali na naše zahteve, bomo poiskali zaščito naših interesov pri kateri drugi velesili iz vrst naših zaveznikov, ki bo pokazala razumevanje za naša muslimanska vprašanja v Hercegovini ... Vprašanje bosansko-hercegovske samostojnosti bo za nas odprto toliko časa, dokler naši domovini ne povrnemo časti in miru."⁵⁶ S sestanka Akcijskega odbora so poslali pisma tudi tistim uglednim muslimanskim osebnostim, od katerih so pričakovali soglasje in podporo. V pismih so poudarili potrebo, da se "moramo organizirati kot Bosanci oziroma bosanski avtonomisti in nikakor drugače /.../ moramo se odločno upreti politiki tiste vladajoče klike, ki je povzročila nevarnost za vse Muslimane širom Herceg-Bosne /.../ Za normalnega človeka ni pravično, da ima v lastni hiši manj besede kot vsi ostali."⁵⁷

Do sestanka Akcijskega odbora v Mostarju je znova prišlo 6. oktobra 1942. Na njem je bilo odločeno, da odide delegacija k poveljniku VI. italijanskega armadnega korpusa, generalu Santovitu. Delegacija naj bi izrazila lojalnost Muslimanov Kraljevini Italiji in zahtevala njihovo zaščito, ker NDH ni v stanju, da bi jamčila za njihovo varnost. Italijanske vojaške oblasti naj bi med drugim zaprosila, da dajo orožje Muslimanom, da bi se lahko tudi sami branili pred četniki. General Santovito je delegacijo sprejel naslednji dan in jim dejal, da četnikov zaradi njihovih zaslug ne bo razoroževal. Muslimanom je zapovedal, da lahko nosijo samo tisto orožje, ki ga imajo v lasti. Svetoval jim je, da privolijo v sodelovanje s četniki⁵⁸ ter na ta način pridejo do orožja. Očitno je bilo, da pri Santovitu niso uživali velikega zaupanja. Zato je že naslednji dan (8. oktobra 1942) prišlo do vnovičnega sestanka Akcijskega

⁵⁵ Prav tam, str. 168-169.

⁵⁶ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 329.

⁵⁷ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 63.

⁵⁸ Mnenje nekaterih najvišjih italijanskih vojaških poveljnikov je bilo, da je Italija storila napako, ko je pristala, da se BiH vključi v NDH. Italija si je prizadevala, da bi BiH iztrgala iz sestava NDH. V tem prizadevanju so jo podpirali tudi četniki. Italijansko sodelovanje s četniki je imelo funkcijo utrjevanja in širjenja italijanske oblasti v BiH, v kateri je uporniško gibanje že na začetku ogrozilo vojne in politične pozicije NDH. Značilno je, da jugoslovansko vprašanje ni predstavljalo ovire za italijansko-četniško sodelovanje. Fašistična Italija je bila odločen nasprotnik Jugoslavije, za katere velikosrbsko obliko si je prizadevalo četniško gibanje. Italijani so se opirali na četnike z namenom razširitve svoje dominacije v NDH, četniki pa so sprejemali italijansko vojaško in materialno pomoč, da bi lahko prišli do velikosrbske Jugoslavije.

odbora, na katerem je bilo odločeno, da se vzpostavi politično sodelovanje s skupino okoli dr. Ismeta Popovca. S tem jim je uspelo pridobiti zaupanje Italijanov. Verjetno so se na tem sestanku dogovorili o sestavi delegacije, ki naj bi se v Rimu sestala z jeruzalemskim muftijem el-Huseinijem in italijanskim političnim vrhom.⁵⁹

Žal ne razpolagamo z viri, na temelju katerih bi lahko podrobno opisali namen potovanja članov Akcijskega odbora. Delegacija je odpotovala v Rim 15. oktobra 1942. Sestavljali so jo mufti Omer Đabič, Ibrahim Fejič,⁶⁰ hadži-Ahmed Karabeg in Osman Šehić.⁶¹ Pri oblasteh NDH je prevladovalo mnenje, da je bil namen delegacije povezan z oživljanjem dejavnosti za avtonomijo BiH, kar naj bi sovpadalo z namero Italije, da izvede aneksijo Hercegovine in morda celo Bosne. V Rimu naj bi tako delegacija obiskala el-Huseinija in Mussolinija in tam zahtevala avtonomijo BiH pod protektoratom Italije oziroma aneksijo Hercegovine s strani Italije.⁶²

Za razliko od sarajevske avtonomistične skupine, ki se je že v aprilu 1941 obrnila na Nemce s predlogom, da bi vzpostavili nemški protektorat in ozemlje BiH izločili iz sestava NDH, se je mostarski Akcijski odbor pojavil šele po enoletni italijanski okupaciji Hercegovine. Obe dve pobudi sta se razlikovali po tem, da sta BiH delili na dva različna protektorata, na nemškega in italijanskega. V očeh Muslimanov v BiH je bila vsekakor pomembnejša sarajevska pobuda, tako po ugledu njenih utemeljiteljev kot tudi ugledu in vojaški moči njihovih zaščitnikov - Nemcev. Obstajala je še ena razlika, in sicer v tem, da so bili mostarski avtonomisti prisiljeni navezati stike z dr. Popovcem in tako priznati pozicije četnikov v italijanskem okupacijskem območju. Le na ta način so si zagotovili pomoč Italijanov.

Memorandum Narodnega odbora Adolfu Hitlerju

Sarajevski avtonomistični krog, zbran okoli Uzeira Hažihasanoviča, ni bil zadovoljen z napredkom v muslimansko-nemških odnosih. Muslimanski avtonomisti so vse teže opazovali nemško dvojno politiko. Po eni strani so se Nemci zavzemali za NDH, po drugi strani pa so izražali naklonjenost do Muslimanov.⁶³

Avtonomisti so zato menili, da je prišel trenutek, ko se morajo obrniti naravnost na vodjo nemškega rajha Adolfa Hitlerja. Računali so, da bo ta pokazal razumevanje za njihove politične poglede in zahteve. Tako je 1. novembra 1942 nastal Memorandum Narodnega odbora Njegovi ekšelenci Adolfu Hitlerju, vodji nemškega naroda.

V Memorandumu se odgovornost za slab položaj Muslimanov v BiH pripisuje režimu NDH. Oblikovani so bili konkretni predlogi, ki naj bi rešili njihov položaj. Avtorji Memoranduma so predlagali ustanovitev posebne Bosanske straže. Sestavljali naj bi jo vsi Muslimani, ki so se dotlej borili v Hadžiefendičevi legiji in Muslimani iz ustaških in domobranskih enot. Nadzor nad njo naj bi prevzela nemška vojska. Predlagali so tudi ustanovitev Župe Bosne, politično-administrativne enote

⁵⁹ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 216-217.

⁶⁰ Islamski učenjak, posvečal se je versko-prosvetnemu delu v Mostarju. Pred drugo svetovno vojno je bil izbran za župana Mostarja. Med vojno je bil član "Akcijskega odbora", aktivno pa je sodeloval tudi z narodnoosvobodilnim gibanjem. Leta 1947 je bil imenovan za prvega reis-l-ulemo v novi Jugoslaviji. Na tem položaju je ostal deset let.

⁶¹ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 217.

⁶² Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 64.

⁶³ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 333.

v BiH (s središčem v Sarajevu), kjer naj bi živel večinsko muslimansko prebivalstvo. Po koncu vojne naj bi se Župa Bosna izločila iz državnega ozemlja NDH. Vključila naj bi se med ostale evropske države pod zaščito Nemčije.⁶⁴

Memorandum ne vsebuje podatkov o pošiljatelju. Iz njegove vsebine pa lahko trdno sklepamo, da je nastal v najožjem krogu muslimanskih avtonomistov.⁶⁵ Njegovi avtorji so verjetno hoteli ostati anonimni zaradi številnih spornih trditev, ki so jih v njem navedli. Med njimi najbolj izstopata izjavi o gotskem poreklu Muslimanov v BiH in o starodavni uporabi kljukastega križa med njimi. Vse to so očitno zapisali zato, da bi Memorandum ideološko utemeljili oziroma da bi dobil značaj nacionalsocialističnega manifesta Muslimanov v BiH. Pri tem se niso veliko ozirali na zgodovinska dejstva.

V nekem nemškem poročilu s konca januarja 1943, pod katerim je podpisan nemški konzul v Sarajevu, dr. Hugo Gördes, so kot avtorji Memoranduma navedeni Uzeir Hadžihasanovič, Mustafa Softić⁶⁶ in inženir Suljaga Salihagič. Verodostojnost Gördesovih trditev glede avtorjev Memoranduma ostaja še danes odprto vprašanje, je pa povsem jasno, da so navedene osebnosti spadale v najožji krog muslimanskih avtonomistov. Dokler se točno ne ugotovijo imena avtorjev Memoranduma, ni razloga, da bi podvomili v Gördesova navajanja.⁶⁷

Odmev Memoranduma med Nemci

Memorandum Narodnega odbora je bil različno sprejet v vojnih in političnih vrhovih tretjega rajha; od ignoriranja in zavračanja, do kritične obravnave. V nemških virih se Memorandum prvič omenja v drugi polovici januarja 1943. To je že omenjeno Gördesovo poročilo. V njem se poleg (domnevnih) avtorjev omenja še to, da je bil Memorandum, s posredovanjem nekega nemškega majorja iz političnega oddelka vrhovnega poveljstva, prek Zagreba poslan v Nemčijo.⁶⁸ Možno je, da sta v povezavi z Memorandumom nastala poročila Rudolfa Treua o pogovorih z Hadžihasanovičem in njegovim prijateljem, ki mu je bil zveza z Nemci, Nedžadom Sulejmanpašičem, in njegov komentar, oblikovan na temelju teh dveh pogovorov, v katerem v glavnem govori o položaju in političnih pogledih Muslimanov.⁶⁹ Podatkov, ki bi govorili o tem, da je bil vzrok za pogovora Memorandum, žal ni. Obstaja pa očitna povezava, če imamo v mislih čas pogovorov (26. november 1942) in samo vsebino le-teh.⁷⁰

Prve izčrpnije podatke o Memorandumu je v svojem poročilu o političnem stanju v NDH napisal nemški poslanik pri vladi NDH Siegfried Kasche.⁷¹ V

⁶⁴ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 205

⁶⁵ Durakovič, Prekletstvo Muslimanov, str. 149.

⁶⁶ Župan Sarajeva v letih 1942-1945. Bil je pristaš JMO. Poročen je bil s hčerko Uzeira Hadžihasanoviča. Od leta 1944 je sodeloval z narodnoosvobodilnim gibanjem. Po vojni ga je vojaško sodišče obsodilo na pet let prisilnega dela in zaplembo celotnega premoženja. V zaporu je preživel dobrih sedem mesecev, nato je bil izpuščen. Preselil se je v Kiseljak, kjer je živel do konca svojega življenja in se ukvarjal z agrikulturo.

⁶⁷ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 75-76.

⁶⁸ Prav tam, str. 75.

⁶⁹ Treueva sogovornika sta v pogovoru z njim izrazila stališča, ki so zelo podobna tistim, zapisanim v Memorandumu (Muslimani naj ne bi bili slovanskega porekla, Muslimani so gospodujoči narod napram Hrvatom in Srbom itd.).

⁷⁰ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 76.

⁷¹ Pred vojno član SA (SA-Obergruppenführer). Od 17. 4. 1941 do konca vojne maja 1945 je bil

poročilu z dne 12. februarja 1943 Kasche piše, da je nemški pooblaščen general v NDH von Horstenau videl Memorandum, kateremu pa ni pripisoval večjega pomena. Ker je bil anonimen, se po njegovem mnenju niti ni zaslužil, da bi ga pokazali Hitlerju. Kasche v nadaljevanju pravi, da je v Memorandumu povedano veliko točnega, bilo pa naj bi tudi veliko pretiravanja. Poudaril je, da posebna bosanska narodnost, ki se omenja v Memorandumu, ne obstaja. Politične enotnosti med Muslimani po njegovem mnenju ni, saj so razdeljeni na številne skupine. Po Kascheju se "v Bosni in za Bosno" borijo nemške čete in v velikem številu hrvaške oborožene sile, predvsem ustaši. Z generalom von Horstenauem se strinja, da bi se morala Hadžiefendičeva legija ustanoviti kot regularna muslimanska enota, ki bi bila podrejena nemški diviziji v Sarajevu. S tem bi povečali sile v primerjavi s četniki in zmanjšali število prehodov k partizanom. Na koncu Kasche poudarja, da se z Muslimani ni moč pogovarjati o pristojnostih hrvaške države, ne da bi pri tem omajali nemški ugled na tem področju.⁷²

Memorandum muslimanskega Narodnega odbora, Treuejeva pogovora z Hadžihasanovičem in Sulejmanpašičemi ter Horstenau-Kaschevo razmišljanje o Memorandumu kažejo, da so avtonomisti in glavni predstavniki nemškega rajha v NDH iskali izhod iz zapletenega položaja v BiH. Avtonomisti so pričakovali, da bo glavno breme za obvladovanje krize v BiH in izboljšanje njihovega položaja nosila nemška vojska s pomočjo Hadžiefendičeve legije. Nemci so avtonomističnim načrtom nasprotovali s tem, da niso priznavali tez avtonomistov o posebni bosanski narodnosti, niti niso odobraval zahteve po avtonomnem položaju BiH zunaj NDH.

Izkazalo pa se je, da se je nekdo vendar začel zanimati za Muslimane v BiH. To ni bil nihče drug kot šef SS Heinrich Himmler, ki so ga v prvi vrsti zanimali vojaški potenciali Muslimanov in ne toliko njihove prošnje po avtonomiji BiH. Odločil se je, da bo na območju Bosne oblikoval novo SS-divizijo. Himmler je Hitlerju prvič predstavil idejo o osnovanju "bošnjaške" SS-divizije 6. decembra 1942, ko sta razglabljala o problemu pridobivanja novih vojnih obveznikov. Čeprav je bil vojaški položaj v NDH takrat dokaj resen in so morali Nemci v bojih uporabljati vse več svojih čet, je Hitler želel z odločitvijo še nekoliko počakati. Odločitev o ustanovitvi divizije je bila sprejeta februarja 1943.⁷³

Avtonomistično gibanje Muslimanov v BiH leta 1943

Razlogi za nastanek muslimanske SS-divizije

Razlogov za nastanek muslimanske SS-divizije je bilo več. Po eni strani je bil njen nastanek povezan s formiranjem ostalih nenemških SS-divizij, saj je Hitler prišel do spoznanja, da bo Nemčija v vojni zmagala le, če bo izkoristila vse sile, ki

---

nemški poslanik v Zagrebu. Postal je najpomembnejši politični dejavnik nacistične Nemčije v NDH. Nemško poslaništvo v Zagrebu je kmalu postalo središče, ki je imelo najmočnejši vpliv na celotno dogajanje v NDH. Kasche je imel natančen pregled nad vsakim zakonskim načrtom, ki ga je pripravljala ustaški režim. Njegov vpliv je šel celo tako daleč, da je poimensko določal člane nove vlade NDH. V nasprotju s kritiki ustaškega režima, katerih je bilo vedno več v nemških političnih krogih ter v sami Hitlerjevi okolici, je Kasche od začetka do konca zagovarjal Paveliča, ustaško oblast in interese ustaške organizacije v NDH. Nasprotoval je vsaki politični pobudi, ki bi lahko ogrozila ustaški režim. Po vojni so zavezniki Kascheja izročili Jugoslaviji. Obsojen je bil na smrt in usmrčen.

⁷² Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 79.

⁷³ George Lepre: Himmler's Bosnian Division, The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945. Atglen 1997, (dalje Lepre, Himmler's Bosnian Division) str. 19.

jih ima na razpolago. Po drugi strani pa je bila njena ustanovitev povezana s povsem individualnimi težnjami Himmlerja in el-Huseinija. Predvsem pa naj bi muslimanska SS-divizija služila tudi čisto vojnim potrebam na ozemlju NDH.

Eden od argumentov za ustanovitev prve muslimanske SS-divizije je bila tudi težnja po okrepitvi vezi med nacistično ideologijo in islamom. Hitler je v pogovoru z vrhovnim poveljnikom nemške vojske za Jugovzhodno Evropo, generalom Alexandrom von Löhrom, dejal, da mu je islam tako všeč, da bi ga "razglasil za religijo SS".⁷⁴ Po Himmlerjevemu mnenju so bili Muslimani iz Bosne "izjemno dober vojaški material". Prav tako je ocenil naravnost Muslimanov: "Odzvali so se pozivu svojih verskih voditeljev iz sovraštva do skupnega judovsko-angleškega-boljševiškega sovražnika in prešli na Hitlerjevo stran iz navdušenja in vdanosti."⁷⁵

Za oblikovanje muslimanske SS-divizije na območju Bosne je tako Himmler podal naslednje razloge:⁷⁶ muslimansko prebivalstvo v celoti goji naklonjenost do nacionalsocializma; pri vseh Muslimanih v NDH je razvita posebna zavest o "bosansko-hercegovski posebnosti"; tradicija bosansko-hercegovskih polkov v avstro-ogrski vojski je še vedno živa v spominih Muslimanov. Načelnik glavne uprave SS Gottlob Berger je v zvezi s tem dejal: "Z oblikovanjem muslimanske SS-divizije se prvič, na odprti in pošteni osnovi vzpostavlja povezava med islamom in nacionalsocializmom. Ta povezava bo v krvnem in rasnem pogledu vodena s severa, v ideološko-duhovnem smislu pa z vzhoda".⁷⁷

Bilo je očitno, da si je SS hotel pridobiti naklonjenost vsega islamskega sveta. Tako nam veliko povedo besede, ki jih je Berger izrekel ob neki drugi priložnosti: "Naš cilj je, da bi z muslimansko SS-divizijo pozitivno vplivali na muslimane po vsem svetu, ki štejejo približno 350 milijonov ljudi. Njihova pomoč bi bila v boju z britanskim imperijem odločilna."⁷⁸ Za ideološko-duhovnega vodjo, ki bi povezoval islam z nacizmom, so Nemci šteli kot najprimernejšega el-Huseinija.⁷⁹

⁷⁴ Vasa Kazimirovič: NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenau: 1941-1944. Beograd 1987, str. 200.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Prav tam, str. 196.

⁷⁷ Kazimirovič, NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenau, str. 196.

⁷⁸ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 17.

⁷⁹ Jeruzalemski mufti (rojen 1893-umrl 1974), veliki mufti Palestine, predsednik vseislamskega kongresa v Meki, ustanovitelj palestinsko-arabskega izvršnega telesa. V politični karieri je uporabljal prepričljivi adut, na katerega so bile muslimanske množice zelo dovzete: bil je neposredni potomec preroka Mohameda. Svojo politično kariero je gradil na hujskanju Arabcev proti Judom in na zahtevah, naj britanske mandatne oblasti popolnoma prepovejo priseljevanje Judov v Palestino. Da bi od mandatnih oblasti izsilil tako prepoved, je organiziral arabsko-judovske spopade, posledica katerih so bili krvavi neredi v Jeruzalemu in Jafi. Ker je v te spopade večkrat posegla tudi britanska policija, da bi vzpostavila red, in ker so poskušale mandatne oblasti omiliti arabski pritisk na palestinske Jude, je el-Huseini dvignil arabsko vstajo proti britanski vojski v Palestini in se v vsem arabskem svetu zavzel za ustanovitev "Panarabske unije". Vstaja je s prekinitvami skupno trajala kar tri leta (1936-1939). Leta 1937 so ga britanske oblasti hotele aretirati. Iz Jeruzalema je pobegnil v Libanon, Sirijo in nato v Irak. Tu je od leta 1939 do 1941 deloval proti Britancem. Aprila 1941 je pronacistično usmerjeni Rašid Ali Galiani v Iraku izvedel nacistični Nemčiji naklonjeni puč, kateremu se je el-Huseini razumljivo takoj pridružil. Britanske čete v Iraku pa so kmalu opravile z nacističnimi pučisti in el-Huseini je zbežal v Teheran, nato v Istanbul in od tam v Rim. Konec oktobra 1941 sta se prvič srečala z Mussolinijem. Med pogovorom je Mussolini izrazil sovražno stališče do Judov in ideji o nastanku judovske države v Palestini. Mufti je iz Rima odšel v Berlin, kjer je živel od novembra 1941 do konca 1944 in bil gost nemške vlade. Skupna točka, ki je povezovala el-Huseinija in Hitlerja ter je prišla do izraza na njenem prvem srečanju 28. 11. 1941, je bil boj proti skupnim sovražnikom Angležem, Judom in boljševikom. Mufti je Nemcem ponudil pomoč Arabcev, ki naj bi se na njihovi strani borili v t. i. "Arabski legiji". V zameno je mufti od Nemcev pričakoval podporo Arabcem v njihovem prizadevanju po neodvisnosti

Poleg ideološke povezave med islamom in nacizmom naj bi muslimanska SS-divizija služila tudi drugim ciljem. Himmlerjeva skrb v prvi vrsti ni bila zaščita muslimanskega prebivalstva, ampak zaščita nemške manjšine v Sremu. V zvezi s tem je dejal: "Upam, da bo bošnjaška divizija prinesla mir vsaj na ozemljih, ki mejijo na nemško naseljitveno območje v Sremu. Srem je žitnica Hrvaške, zato ga je skupaj z našimi nemškimi naselbinami treba zaščititi."⁸⁰

Muslimanska SS-divizija naj bi tako služila neposrednim taktičnim potrebam na ozemlju NDH, katere vlada ni bila sposobna "pomiriti" pokrajin, za katere je trdila, da so pod njeno suverenostjo. Muslimanska divizija naj bi se po eni strani borila proti partizanom, po drugi pa naj bi med muslimanskim prebivalstvom delovala kot močan psihološki dejavnik. Muslimane, ki so bili v partizanskih vrstah, naj bi zvalila, da bi se vrnili domov ali pa vključili v muslimansko SS-divizijo, ki so jo v propagandi označevali kot zametek širše, izključno muslimanske vojske.⁸¹

Leta 1943 pa je med Nemci obstajala tudi bojazen, da bo prišlo do zavezniške invazije na Balkan, kar je bil razlog več za oblikovanje nove SS-divizije.⁸²

Novačenje in oblikovanje muslimanske SS-divizije

Propagandna kampanja,⁸³ katere namen je bil zbrati čim več ljudi za SS-divizijo, se je začela 20. marca 1943. Vodila sta jo vladni predstavnik NDH dr. Alija Šuljak in SS Standartenführer Karl von Kempler, ki je govoril tudi srbo-hrvaško. V veliko pomoč so jima bili muslimanski verski dostojanstveniki in časopisi z različnimi propagandnimi članki. Kampanja je trajala 18 dni in je šla prek osemnajstih bosanskih okrožij. Da bi pritegnili čim več mož, so v govorih poudarjali, da bo SS-divizija oblikovana po modelu bosanskih avstro-ogrskih regimentov, in ljudi spominjali na junaštvo Bošnjakov med prvo svetovno vojno. Obljubljali so, da divizija ne bo zapustila Bosne, dokler tam ne bo vzpostavljen red.⁸⁴

Že kmalu po začetku kampanje je prišlo do nesoglasij med obema voditeljema. Po poročanju von Kemplerja generalu Phlepsu⁸⁵ se je Šuljak na javnih govorih za

Palestine, Sirije in Iraka in njihovi združitvi v "Unijo panarabskih držav". Sam se je že predstavljal kot vodja te unije. Ta pogovor je bil temelj nadaljnjih odnosov med muftijem in Nemci. Le-ti so na področjih, ki jih je zavzela nemška vojska, začeli pospešeno novačiti Muslimane v svoje vrste. Novačenje so spodbujali nemški oddelki za propagando, ki so delili fotografije, na katerih je bil prikazan mufti v pogovoru s Hitlerjem, in bili pri tem zelo uspešni. V Bosni pa je v novačenju in nastajanju muslimanske SS-divizije mufti sodeloval aktivno, zato jo je s tem namenom (aprila 1943) tudi obiskal. Kaj se je dogajalo z el-Huseinijem ob koncu vojne leta 1945, nam žal ni poznano. Vsekakor pa je trdno dejstvo, da je leta 1946 prišel v Egipt, kjer ga je gostoljubno sprejel kralj Faruk. Že leta 1946, takoj po prihodu v Egipt, je bil spet izvoljen v Visoki arabski komite za Palestino. Ko so mladi oficirji leta 1952 strmoglavili kralja Faruka in je polkovnik Naser postal predsednik egiptovske republike, je el-Huseini v njem našel prav tako prijaznega gostitelja, kot je bil Faruk. Kot član ali kot predsednik se je udeleževal skoraj vseh islamskih konferenc, leta 1955 pa je na konferenci afro-azijskih držav v Bandungu zastopal palestinske Arabce. Od leta 1947 do 1957 je el-Huseini živel v Heliopolisu blizu Kaira, leta 1957 pa se je preselil v Bejrut, kjer je tudi umrl.

⁸⁰ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 18

⁸¹ Prav tam, str. 19.

⁸² Kljakovič, Nemačko-italijanske nesuglasice oko Jugoslavije 1941-1943. godine, str. 288.

⁸³ Pred začetkom propagandne kampanje in preden se je začelo oblikovanje SS-divizije, so morali Nemci pridobiti soglasje NDH. Sporazum, ki je bil sprejet 5. 3. 1943 je med drugim predpisoval, da se bo vojake za SS-divizijo novačilo med Muslimani in Hrvati. Kljub temu so se predstavniki SS že v začetku novačenja opredelili izključno za Muslimane.

⁸⁴ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 24-25.

⁸⁵ SS-Obergruppenführer, poveljnik 7. SS-divizije Prinz Eugen in V. SS-gorskega korpusa. Njegova divizija, sestavljena iz folksdojčerkov iz Jugoslavije in Romunije, naj bi prispevala oficirski kader za nastajajočo muslimansko SS-divizijo.

novačenje rekrutov pojavljalo oblečen v ustaško uniformo in na njih zagovarjal ustaško ideologijo, kar je bilo med muslimanskim prebivalstvom sprejeto z odporom. General Phleps se je zato pritožil dr. Vjekoslav Vrančiču, namestniku zunanjega ministra NDH. Tudi Vrančič je zagovarjal stališče, da se v Bosni ne sme dovoliti ustanovitev bošnjaške divizije, ki bi imela protiustaška nagnjenja. Sestava divizije bi morala biti večverska, da ne bi krepila muslimanskih nacionalističnih nagnjenj. V zameno za Šuljaka je obljubil dva domobranska oficirja, do česar pa ni nikoli prišlo.⁸⁶ Šuljak je ostro zanimal, da bi kar koli naredil narobe. Po njegovih besedah je bila edina napaka na strani von Kempelerja, ki naj bi na javnih nastopih govoril v izrazitem srbskem besedišču. To naj bi močno razjezilo prisotne Muslimane.⁸⁷ Šuljak se je zgrozil, ko je izvedel, da je von Kempeler iz Berlina dobil navodila, ki so predvidevala novačenje samo Muslimanov. Prav tako je nasprotoval von Kempelerjevi nameri, da bi natisnil plakate, na katerih bi bila zelena zastava preroka Mohameda. S tem naj bi se preveč ciljalo na muslimanske avtonomistične težnje.⁸⁸ Člani propagandne kampanje so kmalu zatem prispeli v Tuzlo, kjer se je von Kempeler (brez Šuljaka) srečal z majorjem Hadžiefendičem, s katerim je 28. marca 1943 odpotoval v Sarajevo. Tu je Hadžiefendič von Kempelerju predstavil vodilne muslimanske avtonomiste, vključno s Pandžo. Le-ti so popolnoma podprli namere Nemcev. Poznano je, da je Pandža kot profesor na šariatski gimnaziji v Sarajevu dijake vsaj enkrat nagovoril z naslednjimi besedami: "Nemci so naši prijatelji. Ves čas poudarjajo legendarno prijateljstvo med Avstro-Ogrsko in Bosno. S skupnimi močmi moramo rešiti, kar se rešiti da (od Bosne)." Predstavniki hrvaške vlade so zaradi nemškega sestanka z avtonomisti zahtevali razrešitev von Kempelerja in vrnitev Hadžiefendiča nazaj k svoji legiji v Tuzlo. Teh zahtev pa Nemci niso upoštevali.⁸⁹

V tem času se je v akcijo zbiranja nabornikov za muslimansko SS-divizijo vključil tudi el-Huseini. Na sestanku v Berlinu 24. marca 1943 se je glede tega pogovarjal z načelnikom Glavne uprave SS Bergerjem ter generalom Phlepsom.⁹⁰ Da je bil dobro poučen o trenutnih razmerah v Bosni, lahko sklepamo iz njegovega govora, ki ga je imel le nekaj dni prej na Islamskem centralnem inštitutu⁹¹ v Berlinu. V njem je med drugim povedal naslednje: "Danes morajo biti misli vseh muslimanov osredotočene na naše islamske brate v Bosni, ki jim usoda ne prizanaša. Preganjajo jih srbski in komunistični banditi, ki sprejemajo pomoč iz Anglije in Sovjetske zveze. Nепrestano se dogajajo poboji muslimanskega prebivalstva, pljenje njihovega premoženja in požigi njihovih vasi. Anglija in njeni zavezniki nosijo veliko zgodovinsko odgovornost zaradi ubojev evropskih muslimanov. Enaka je njihova odgovornost, kar se tiče arabskih in indijskih muslimanov."⁹²

Po posvetovanju z Bergerjem in Phlepsom se je el-Huseini odločil, da bo odpotoval na Hrvaško oziroma v Bosno. Potovanje naj bi bilo "privatnega značaja".

⁸⁶ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 27.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam, str. 28.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Klaus-Michael Mallmann, Martin Cüppers: Halbmond und Hakenkreuz : das Dritte Reich, die Araber und Palästina. Darmstadt 2006 (dalje Mallmann, Cüppers, Halbmond und Hakenkreuz), str. 225.

⁹¹ El-Huseini ga je odprl 18. 12. 1942.

⁹² Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 31-32.

Štirinajstdnevno potovanje se je začelo 30. marca 1943. V Zagrebu, Banjaluki in Sarajevu se je srečal s predstavniki vlade NDH, s posvetnimi in verskimi dostojanstveniki kot tudi z nemškimi in italijanskimi predstavniki okupacijskih sil.⁹³

Predstavniki NDH so se dobro zavedali, da ni naključje, da muftijev obisk poteka prav v času, ko se je organizirala muslimanska SS-divizija in so nekateri predstavniki SS navezovali stike z muslimanskimi avtonomisti. Stike muftija z nekaterimi predstavniki Muslimanov oziroma avtonomistov so zato hoteli preprečiti. Šele po posredovanju Bergerja pri hrvaškem poslaniku v Berlinu so Hrvati dovolili obiske teh pomembnih Muslimanov.⁹⁴

V času svojega obiska v Sarajevu je sprejemal visoke muslimanske verske predstavnike na nemškem in italijanskem veleposlaništvu. Ti so prihajali celo iz Albanije, da bi govorili z muftijem.⁹⁵ Med njegovimi obiskovalci so bili predstavniki skorajda vseh muslimanskih političnih skupin, ki so nastale po razpadu JMO leta 1941. Pritoževali so se mu, da vlada NDH ne naredi ničesar za njihovo zaščito, in izražali zaskrbljenost, ker so okupacijske oblasti ponekod sodelovale z četniki. Nekateri drugi so izrazili razočaranje nad Nemci, ker so pričakovali, da bo njihov prihod leta 1941 prinesel v deželo mir in blaginjo.⁹⁶ V teh pogovorih je mufti poudarjal, da morajo Muslimani ostati zvesti hrvaški državi in da so interesi vseh muslimanov povezani z zmago sil osi.⁹⁷ Očitno se ni hotel odkrito zavzeti za separatistične težnje Muslimanov, ker bi lahko prišel v spor z uradnimi oblastmi. Kot rešitev iz danega položaja je Muslimanom predlagal, da odločno podprejo Nemce ter naj si od njih izprosijo orožje. Ravno tako ni hotel odkrito omeniti oblikovanja muslimanske SS-divizije. Poudaril pa je potrebo po skupnem boju proti Angležem, boljševikom in Judom.⁹⁸

Po vrnitvi v Berlin je el-Huseini za nemško zunanje ministrstvo naredil poročilo o svojem obisku na Hrvaškem in v Bosni. V poročilu z dne 30. aprila 1943 poudarja razočaranje Muslimanov nad svojim položajem in da je zato moral vložiti veliko truda, da je "zacementiral njihove moralne rane" ter jih spodbudil, da bi se kot prostovoljci vključili v nastajanje SS-divizije.⁹⁹

Oblikovanje muslimanske SS-divizije ni potekalo po načrtih vodilnih krogov SS, kar je bila v prvi vrsti krivda vlade NDH. Vodja muslimanske legije Hadžiefendič je bil odstavljen z mesta poveljnika, pripadnike ustaških enot so zapirali, če so se prijavili v novoustanovljeno divizijo. Komandant Paveličeve telesne garde polkovnik Moškov je razglasil za izdajalce domovine vse tiste pripadnike garde, ki so se prijavili v muslimansko SS-divizijo.¹⁰⁰ SS je sprejemal tudi poročila, da so ponoči, v času policijske ure, pripadniki ustaških enot odstranjevali naborne plakate.¹⁰¹

Poveljstvo SS-a v Berlinu je del krivde pripisovalo tudi nemškemu poslanstvu v Zagrebu. Poslanik Kasche¹⁰² je imelo izrazito kritične poglede na oblikovanje SS-

⁹³ Mallmann, Cüppers, Halbmond und Hakenkreuz, str. 226.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Redžič, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 97.

⁹⁶ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 33.

⁹⁷ Mallmann, Cüppers, Halbmond und Hakenkreuz, str. 226.

⁹⁸ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 33.

⁹⁹ Redžič, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 100.

¹⁰⁰ Redžič, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 340.

¹⁰¹ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 30.

¹⁰² Kasche kot goreč zagovornik NDH si je že od začetka prizadeval, da bi omejil delovanje SS v NDH. Po nekem esesovskem poročilu, naj bi na vse strani govoril, da politika SS ni v skladu z politiko

divizije, saj je menil, da je z vključevanjem ustaških in domobranskih enot v SS-divizijo izrazito padla morala v vojski NDH.¹⁰³

Da bi pridobili čim večje število prostovoljcev, je 5. maja 1943 prišel v Zagreb Himmler. Odločil je, da se v divizijo lahko vključijo pripadniki vseh veroizpovedi. Ob tem pa je postavil pogoj, da razmerje med katoliki in muslimani ne sme preseči razmerja 1 : 10. Na koncu je bilo v divizijo vključenih približno 2800 katolikov, kar je presegalo določeno razmerje.¹⁰⁴ Kljub vsem nemškim naporom se je do srede junija 1943 v SS-divizijo prijavilo od predvidenih 18.000 samo okoli 8000 prostovoljcev, od tega 2000 Albancev.¹⁰⁵

Pod pritiskom Nemcev je zato 11. julija 1943 prišlo do podpisa sporazuma med hrvaško in nemško stranjo. Z njim so bili odpravljeni dotedanji nesporazumi z vlado NDH. Po sporazumu so morale vse hrvaške enote predati muslimanske podoficirje in vojake v "Hrvaško SS-prostovoljsko planinsko divizijo",¹⁰⁶ kot se je najprej imenovala muslimanska SS-divizija. Vanjo so vključili tudi dve tretjini muslimanskih nabornikov letnika 1924 in 1925. Na željo vlade NDH je bila v sporazumu tudi točka, da bo "Hrvaška SS-prostovoljska planinska divizija" delovala samo na Hrvaškem oziroma bo uporabljena samo za neposredno obrambo Hrvaške.¹⁰⁷

Za center, kjer naj bi se divizija izurila, je bil sprva določen Zemun. Zaradi nezadostnih nastanitvenih zmogljivosti pa so se Nemci odločili, da bodo urjenje prestavili v Francijo. Divizija se je od julija do oktobra urila v južni Franciji (regija Le Puy), od oktobra do februarja 1944 pa v Šleziji (Neu-Hammer).¹⁰⁸ Na dan, ko se je začela vračati v NDH (15. februar 1944), je štela 21.018 vojakov, od tega 377 oficirjev in 2078 podoficirjev.¹⁰⁹ Največji del njenih pripadnikov so sestavljali Muslimani iz Bosne (60%) in Nemci (30%), preostali del pa je odpadel na Hrvate in Albance. Oficirji so bili v veliki večini Nemci (90%), pri podoficirjih je bilo njihovo število nekoliko manjše (50%).¹¹⁰

Vsak bataljon v diviziji je imel svojega imama. SS je v sodelovanju z el-Huseinijem zanje organiziral poseben tečaj v Berlinu. Njihova naloga je bila duhovna oskrba vojakov, opravljanje pogrebov in pripravljanje predavanj, v katerih so pozevali islam z nacizmom.¹¹¹

Muslimansko osvobodilno gibanje

S partizanskim zavzetjem Tuzle 2. oktobra 1943 so se temeljito spremenile vojaško-politične razmere v vzhodnem delu Bosne. To je čas, ko lahko govorimo o popolnem razpadu Hadžiefendičeve legije, saj so neposredno po zavzetju Tuzle mnogi njeni pripadniki prestopili k partizanom. Kot vemo, je bila legija že prej

nemškega rajha na tem območju. Kaschejeva zamera do SS je izhajala še iz časov t. i. "Röhmovega puča" 30. 6. 1934, ko ga je Himmler (Kasche je bil takrat SA-Obergruppenführer) nameraval umoriti. To mu je preprečil šele Hitler.

¹⁰³ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 30.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 35.

¹⁰⁵ Damir Jug: Oružane snage NDH : sveukupni ustroj. Zagreb 2004, str. 302.

¹⁰⁶ Muslimanska SS divizija se je do julija 1943 imenovala "Hrvaška SS prostovoljska divizija", od julija do oktobra 1943 "Hrvaška SS prostovoljska planinska divizija", od oktobra 1943 do maja 1944 "13. SS prostovoljska planinska divizija", od takrat naprej pa "13. planinska SS-divizija Handžar".

¹⁰⁷ Jug, n. d., str. 302.

¹⁰⁸ Gordon Williamson: Die Waffen SS: 1933-1945. Wien 2005, str. 79.

¹⁰⁹ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 140.

¹¹⁰ Jug, n. d., str. 303.

¹¹¹ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 71-77.

močno oslabljena, saj so bili številni njeni pripadniki vključeni v muslimansko SS-divizijo. Padec Tuzle in razpad Hadžiefendičeve legije sta predstavljala težak udarec za muslimansko avtonomistično gibanje.¹¹²

V zvezi s tem je konec oktobra 1943, ob podpori bogatih sarajevskih meščanov, odšel "u šumu"¹¹³ Muhamed Pandža, ki je nameraval organizirati muslimansko osvobodilno gibanje. Že novembra 1943 se je na muslimansko prebivalstvo obrnil z razglasom "Bratom Muslimanom". V njem je obtožil ustaško oblast, da je kriva za smrt 150.000 Muslimanov in za 250.000 muslimanskih beguncev.¹¹⁴ Muslimane je pozival, "da odpovejo pokorščino ustaškim oblastem v Bosni" in da uresničijo večno željo Bošnjakov - avtonomno Bosno, v kateri bodo imeli vsi njeni prebivalci, ne glede na vero, enake pravice. Njen prihodnji položaj, ki bo po "želji naroda Bosne in Hercegovine", se bo uredil na mirovni konferenci po koncu vojne. Na koncu razglasa je Pandža pozval vse Muslimane, sposobne za orožje, kot tudi tiste, ki so že bili v vrstah hrvaškega domobranstva in v drugih vojaških enotah, naj se združijo v vrstah "Muslimanskega osvobodilnega gibanja" in se "v službi svoje islamske skupnosti in domovine" borijo, dokler se muslimanski begunci ne vrnejo nazaj na svoje domove in zaživijo s svojimi sosedi v miru in varnosti.¹¹⁵

Tako je muslimansko avtonomistično gibanje v NDH dobilo še eno obliko v Pandževem "Muslimanskem osvobodilnem gibanju", ki pa se ni uspelo izoblikovati kot vojaška organizacija, vendar je v določenih muslimanskih krogih, zlasti verskih na območju Sarajeva, naletelo na velik odziv. Pandža je kot ugleden član Uleme medžlisa postal s svojim odhodom v gozdove najbolj aktualna politična osebnost tistega trenutka. Na sceni se je pojavil v trenutku partizanskega zavzetja Tuzle in razpada Hadžiefendičeve muslimanske legije, ko so se Muslimani množično vključevali v partizansko gibanje. Smisel njegove pobude je bil v tem, da zaustavi proces propadanja in zanikanja tiste politične usmeritve, ki jo je kot vojaška organizacija (vendar neuradno) predstavljala Hadžiefendičeva legija. Prav zato se je usmeril na območje vzhodne Bosne in Tuzle, kjer naj bi Muslimansko osvobodilno gibanje zamenjalo nekdanjo Hadžiefendičevo legijo.¹¹⁶

Pandža se od drugih avtonomistov ni razlikoval v idejno-političnem pogledu, ampak v načinu organizacije. Bil je edini, ki je skušal organizirati vojaško-politično gibanje, ki bi se uradno zavzemalo za avtonomijo BiH pod okriljem Islamske verske skupnosti. Obiskal je mnoge kraje v vzhodni Bosni, od Goražda do Tuzle, kjer je po džamijah nagovarjal vernike. Pripadnike muslimanskih milic je nagovarjal k medsebojnemu povezovanju in oblikovanju oborožene formacije "Muslimanskega osvobodilnega gibanja". Izkazalo pa se je, da je bil s svojim političnim delovanjem prepozen, saj se je po padcu Tuzle večina Muslimanov nagibala na stran partizanov. Ti so sledili pozivom in načelom prvega zasedanja AVNOJ-a v Bihaču 27. novembra 1942, ki je med drugim določilo, da se bo po vojni BiH izoblikovala kot "enota /.../ na zadovoljstvo vseh, ne glede na vero in stranko".¹¹⁷

Neutemeljeno bi bilo trditi, da je ideja narodnoosvobodilnega gibanja o enakopravni BiH v okviru Jugoslavije nadomestila koncept avtonomne BiH pod

¹¹² Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 139.

¹¹³ Izraz, ki ga je Pandža uporabil v pismu svojemu prijatelju Aliju Trako.

¹¹⁴ Število umrlih in beguncev je pretirano.

¹¹⁵ Filandra, n. d., str. 192.

¹¹⁶ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 140.

¹¹⁷ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 345-346.

protektoratom nemškega rajha. Dejstvo pa je, da so se v tem času Muslimani v večjem številu vključevali v partizanske enote, ki so bile pri zaščiti muslimanskega prebivalstva učinkovitejše kot enote muslimanske milice.¹¹⁸

Za razliko od avtonomistične usmeritve v muslimanski politiki so Muslimani hrvaško-ustaške opredelitve imeli Pandževo delovanje in aktivnosti muslimanskih verskih društev za protagoniste bošnjaštva in povzročitelje razdora med katoliškimi Hrvati in Muslimani. Sočasno pa so se Muslimani ustaške opredelitve težko sprijaznili z dejstvom, da je bil velik del BiH v rokah partizanov. Ustaška politika je imela v vzhodni Bosni vse manj podpore, medtem ko je muslimansko avtonomistično gibanje po osvoboditvi Tuzle še životarilo in ga je Pandža s svojo dejavnostjo, usmerjeno proti NDH, a ne proti Nemcem, želel obnoviti in okrepiti.¹¹⁹

Pandževo delovanje je bilo kratkotrajno, saj do pravega vojaškega formiranja "Muslimanskega osvobodilnega gibanja" sploh ni prišlo. Okoli sebe je zbral le približno 400-500 ljudi. Kmalu so ga v nepojasnjenih okoliščinah zajeli partizani. Kljub temu da jim je ponudil sodelovanje, so se od njega distancirali. V t. i. šesti sovražni ofenzivi (konec decembra 1943) so ga ujeli Nemci in predali ustašem.¹²⁰ Preostanek vojne je preživel v enem izmed zagrebških zaporov.¹²¹

Avtomomistično gibanje Muslimanov v BiH leta 1944

Promemorija sarajevskih Muslimanov

Konec aprila (28.-29. aprila 1944) je v Sarajevu prišlo do hrvaško-muslimanskega sestanka. Vzrok zanj so bila vse večja nasprotja med uradno politiko NDH v BiH in muslimanskimi meščanskimi politiki.¹²² V muslimanski delegaciji so se združili državni funkcionarji v NDH, bivši pomembni predstavniki JMO, intelektualci srbske in hrvaške opredelitve in celo pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja.¹²³

V Promemoriji so Muslimani predsedniku vlade NDH dr. Nikoli Mandiču posredovali številne podatke o ustaškem preganjanju Muslimanov v BiH, zapiranjih v koncentracijska taborišča, zapostavljanju v javnih službah, diskriminaciji pri zaposlovanju, ropanjih premoženja, posilstvih, aretacijah, umorih itd.

V Glavnem ravnateljstvu za javni red in varnost v Sarajevu je nastalo Posebno poročilo, ki je obravnavalo Promemorijo sarajevskih Muslimanov. Tu so Promemorijo ocenjevali za "enega največjih atentatov /.../ vseh Muslimanov na suverenost in enotnost NDH", katerega cilj je bila avtonomija BiH. V Posebnem poročilu so predlagali, da bi se lahko problem avtonomije BiH rešil enkrat za vselej, če bi upoštevali želje muslimanske duhovščine, tako da bi podpisali ustavo Islamske verske skupnosti, s čimer bi vzpostavili versko-prosvetno avtonomijo Muslimanov. Poleg tega so predlagali tudi to, da se čim hitreje imenuje večje število Muslimanov na odgovorne položaje v državni upravi, ki pa bi imeli poleg sebe svetovalce, "politično preverjene" ljudi.¹²⁴

¹¹⁸ Prav tam, str. 346.

¹¹⁹ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 143.

¹²⁰ Bojić, n. d., str. 216.

¹²¹ Filandra, n. d., str. 191.

¹²² Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 172.

¹²³ Prav tam, str. 173.

¹²⁴ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 174.

Že maja 1944 so si oblasti NDH s posameznimi imenovanji "politično preverjenih" Muslimanov skušale povrniti zaupanje muslimanskih meščanskih politikov, vendar jim to ni uspelo. Muslimani, ki so bili imenovani na različne položaje v državni upravi, so imeli majhne pristojnosti. Prave odločitve so sprejemali drugi. Posledično je to med Muslimani izzvalo padec ugleda in kredibilnosti novonastavljenih uradnikov.¹²⁵

Vrnitev 13. SS-divizije v Bosno

Sredi februarja 1944 se je 13. SS-divizija z usposabljanja v Franciji in Nemčiji začela vračati v Bosno. Znova je postalo aktualno vprašanje njene stalne nastanitve. Muslimanski avtonomistični voditelji kot tudi sam jeruzalemski mufti so bili zainteresirani, da se divizija nastani na območju BiH oziroma v vzhodni Bosni, odkoder je bilo tudi največ njenih rekrutov. Tako je bila za njeno operativno območje določena severovzhodna Bosna, med rekami Sava, Bosna, Spreča in Drina, kar je bilo tudi v skladu z načrti Nemcev. Ti se niso ozirali na zahteve vlade NDH, naj bo divizija razporejena na širšem območju NDH.

Poveljnik 13. SS-divizije, general SS-Brigadeführer in generalmajor Waffen SS Karel Gustav Sauberzweig je 9. marca 1944 pripravil Smernice za zagotovitev miru v Bosni, v katerih so bile podane naloge njegove divizije. V njih so bili predvideni strogi ukrepi, s katerimi bi preprečili pomanjkanje hrane, vzpostavili red in onemogočili vpliv partizanov na prebivalstvo. Smernice so med drugim predvidevale, da se ustanovijo občine s prebivalstvom iste veroizpovedi. "Če Muslimani predstavljajo večino prebivalstva v eni občini, je pravoslavce treba izseliti v pravoslavna naselja in obratno. Naloga poveljnika divizije je, da tistim, ki jih preselijo, obrazloži potrebo po ustanavljanju čistih etničnih naselij."¹²⁶

Smernice, ki so izražale želje SS-a, niso imele realnih možnosti, da bi se uresničile.¹²⁷ V njih, posebno pa v zaprisegi,¹²⁸ je bil napravljen kompromis med stališči vodilnih instanc SS-a in nemškega poslanika v NDH Kascheja, ki je zagovarjal zahteve ustaškega vrha po hrvaškem značaju divizije. Kljub temu pa je prevladalo stališče Himmlerja, da osnovo divizije sestavljajo Muslimani, katerim je Hitler, v smislu vojaške vrednosti, dajal prednost pred Hrvati.¹²⁹

13. SS-divizija se je na ozemlju vzhodne Bosne, kjer je bila nameščena od srede aprila 1944, obnašala kot popoln gospodar. To ozemlje je bilo tako rekoč izvzeto iz države NDH. Organi Paveličevega režima tu niso imeli skoraj nobenega vpliva. Vsa oblast je bila v rokah poveljnika divizije.

Razpad 13. SS-divizije

Ko se je divizija vračala z usposabljanja v Franciji in Nemčiji, je bila morala med vojaki na zelo visoki ravni. Ker so imeli najsodobnejšo oborožitev in opremo, so verjeli, da bodo v domovini hitro vzpostavili red in mir.¹³⁰ Kmalu po začetku

¹²⁵ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 360.

¹²⁶ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 170-172.

¹²⁷ Edina točka "Smernic", za katero lahko rečemo, da se je uresničila, je bilo preseljevanje Muslimanov in Srbov iz enega območja na drugega; kar pa se je to zgodilo le v posameznih primerih.

¹²⁸ Zaprisega za 13. SS-divizijo je nastala 23. 6. 1943. V njej se poleg zvestobe Hitlerju poudarja tudi zvestoba Paveliču in hrvaški državi, v katerih interesu naj bi delovali.

¹²⁹ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 167.

¹³⁰ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 142.

prvih bojev pa so vojaki doživeli prva razočaranja. Nemško vodstvo divizije je začelo kršiti dogovor, s katerim so v času formiranja divizije Muslimanom zagotovili možnost rednega opravljanja verskih obredov, spoštovanje njihovih navad in običajev, kot jim jih določa Koran.¹³¹ Pripadnike divizije je begalo tudi spoznanje, da so nemške sile v boju proti partizanom sklepale dogovore s četniki, ki so bili njihovi največji sovražniki. Ti dogovori so privedli do položaja, da muslimansko prebivalstvo ni bilo zaščiteno pred četniškim nasiljem, niti srbsko pred ustaškim.¹³² Paradoks pri tem je tudi to, da sta regularna nemška vojska in 13. SS-divizija, kljub dogovorom s četniki, zagrešili vrsto hudih zločinov nad srbskim prebivalstvom. Viri navajajo, da so se z nasiljem najbolj omadeževali kosovski Albanci.

Z dejanji 13. SS-divizije se večina Muslimanov ni strinjala. Med njimi je krožilo mnenje, da se nemško-muslimansko prijateljstvo ruši. Spoznali so, da jim edino resno alternativo za vzpostavitev miru v BiH ponuja partizansko gibanje.¹³³ Ponekod je prihajalo celo do tega, da so se pred četami 13. SS-divizije umikali ne samo partizani, ampak tudi Muslimani. Morala v diviziji je hitro upadala, kar je razvidno iz naraščajočega števila dezerterjev. Nemci so zaradi tega morali poseči po nasilni mobilizaciji Muslimanov v divizijo.¹³⁴

Na politično razpoloženje in odločitve Muslimanov je vplivalo še nekaj pomembnih dogodkov. Za prvega izmed teh lahko štejemo sporazum Tito-Šubašič, ki je bil podpisan 16. junija 1944 na Visu. Sporazum je močno vplival na vsejugoslovanski in mednarodni ugled narodnoosvobodilnega gibanja. Jugoslovanska begunska vlada je partizane priznala za regularno jugoslovansko vojsko. Sporazum je vseboval poziv vsem Jugoslovanom, naj se pridružijo partizanom. Prehajanje Muslimanov v partizane je tako dobilo nove razsežnosti.¹³⁵

Negativno je na odnos Muslimanov do Nemcev prav gotovo vplivala prekinitev diplomatskih stikov med Turčijo in Nemčijo 2. avgusta 1944. Bosanski Muslimani so bili zgodovinsko namreč močno povezani s Turčijo. Nevtralni položaj Turčije v drugi svetovni vojni ni ogrožal nemškega vpliva na določene muslimanske kroge (avtonomiste), niti ni postavljal pod vprašaj njihovo pronemško razpoloženje. Po prekinitvi odnosov med Turčijo in Nemčijo pa v vodstvu tretjega rajha niso mogli zanikati, da ta dogodek ni negativno vplival na širše politične kroge bosansko-hercegovskih Muslimanov. Med Nemci je vladalo mnenje, da je muslimanska inteligenca razočarana in brez orientacije in da določeni elementi tega sloja iščejo izhod v kakršni koli novi Jugoslaviji, medtem ko se med širšimi muslimanskimi sloji čuti porast simpatij do Ankare. Računali so, da se bo Turčija po koncu vojne aktivno angažirala za ureditev razmer v BiH. Nemci tako niso imeli več moči, da bi vplivali na njihovo politično usmeritev.¹³⁶

¹³¹ Prav tam, str. 181-184.

¹³² Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 167-168.

¹³³ Da je partizansko gibanje mamljiva opcija za prebivalstvo, so priznavali tudi nemški generali. Tako je SS-general Phleps v svojem poročilu iz 10. 7. 1944 napisal, da je na območjih, ki so jih zavzeli partizani, "vzpostavljen red, železniški promet, urejena preskrba s hrano, vzpostavljena stroga uprava, deluje pošta, telefon in telegraf, šole so odprte, začela se je obnova porušenih domov in obdelava zapuščenih polj. Z ideološke strani naj bi bilo veliko narejenega. Delovati so začela gledališča, kinematografi in pevska društva. Kraje in pijančevanje se kaznujejo s smrtjo."

¹³⁴ Kazimirovič, NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenau, str. 272-273.

¹³⁵ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 190, 192.

¹³⁶ Bogdan Krizman: Ustaše i Treći Rajh, 2. zvezek. Zagreb 1983, str. 183-184.

Za Muslimane v 13. SS-diviziji je bila pomembna tudi odločitev, ki je bila sprejeta 4. avgusta 1944. Takrat je nemški državni sekretar za zunanje zadeve baron von Steengracht v Berlinu sklical sestanek predstavnikov Glavne uprave SS in Ministrstva za zunanje zadeve. Namen sestanka je bil poenotenje nemške politike v NDH, ki je slabila hrvaško državo. Širše so obravnavali to politično prakso, zlasti za območje BiH, kjer sta si nasprotovali "prohrvaška" usmeritev nemškega poslanika v NDH Kascheja in "muslimanska" usmeritev vplivnih SS-generalov. Eden od sklepov tega sestanka je tako bil, da se mora v 13. SS-diviziji prenehati propaganda za avtonomijo BiH.¹³⁷ S tem so bili dokončno pokopani vsi upi muslimanskih avtonomistov, da bi prek 13. SS-divizije dosegli avtonomijo BiH.

Pojav dezerterstva v 13. SS-diviziji se je močno povečal zlasti po Titovem pozivu hrvaškim oboroženim silam (17. avgusta 1943), naj prekinejo z boji in pristopijo do 15. septembra 1944 k partizanom. V nasprotnem primeru naj bi jih kaznovali kot narodne izdajalce.¹³⁸

Do Muslimanov v diviziji so prihajali tudi glasovi, da se bodo Nemci umaknili z Balkana in da bodo Muslimani predstavljali samo njihovo zaščito, nato pa bodo repuščeni lastni usodi. Iz 13. SS-divizije je tako v času od 1. do 9. septembra 1944 zbežalo kar 2000 Muslimanov. Pravi razpad divizije pa se je začel po 12. oktobru 1944, ko je prišel ukaz, da bo divizija zaradi hitrega prodiranja Rdeče armade prestavljena na območje severne Hrvaške. Večina divizije je tako odšla v zagrebško regijo, manjši del pa je ostal v okolici Brčkega.

Muslimani so začeli iz divizije množično dezertirati, saj so bili razočarani nad Nemci, ker niso držali besede, da bo divizija delovala izključno na ozemlju Bosne. Nemcem ni preostalo nič drugega, kot da večino Muslimanov (vseh ne, saj so imeli nekatere za zanesljive, teh pa je bilo le neznatno število) razorožijo in divizijo razpustijo. Razorožitev se je začela 25. oktobra 1944 in je potekala brez incidentov. Iz večine razoroženih Muslimanov so oblikovali dva delovna bataljona, preostali del pa se je priključil 1. gorski diviziji nemške vojske¹³⁹ kot pomožno osebje (vozniški, kuharji, bolničarji, nosači, kurirji, inženirci).¹⁴⁰

Kljub odhodu kar 70 % Muslimanov iz 13. SS-divizije le-ta ni prenehala delovati. Del divizije je ostal v zagrebški regiji, drugi del, v okolici Brčkega pa so preoblikovali v novo enoto, ki se je po svojem poveljniku SS-Obersturmbannführerju Hansu Hankeju imenovala SS-bojna skupina Hanke.¹⁴¹ Oblikovanje te enote je bilo povezano s hitrim napredovanjem Rdeče armade na območju Srbije, Vojvodine in Madžarske. Enoto so zato 14. novembra 1944 poslali v Baranjo na območje Belega Manastirja.¹⁴²

V trenutku, ko je zadnji muslimanski SS-vojak prečkal Savo in tako zapustil Bosno, je postala ideja o njeni avtonomiji pod nemškim protektoratom samo še preteklost.

¹³⁷ Enver Redžić: Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije. Sarajevo 1989, str. 127.

¹³⁸ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 198-199.

¹³⁹ Umikala se je iz Srbije, kjer je utrpela hude izgube v bojih z Rdečo armado. Prevezla je tudi večino orožja razoroženih Muslimanov.

¹⁴⁰ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 268.

¹⁴¹ Prav tam, str. 277.

¹⁴² Prav tam, str. 278.

Jernej Križaj

MUSLIM AUTONOMIST MOVEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING WORLD
WAR II AND ITS ROLE IN THE PLANS OF THE NAZI GERMANY

S u m m a r y

The article focuses on the Muslim autonomist movement in Yugoslavia during World War II. In this period the territory of Bosnia and Herzegovina (BiH) was an integral part of the Independent State of Croatia (NDH). Most Muslims did not see their future in that state, since it did not ensure them the right to express their own nationality, but incessantly argued in favour of the idea about the Croatian origin of Muslims.

The Ustashe perpetrated terrible massacres of the Serbian population, which in turn caused the Serbian uprising and vengeance against Croats and Muslims. Thus BiH was soon thrown into complete chaos. Some Muslims saw power and order in Germany, which would ensure the regulation of the situation in BiH. They strived for an autonomous position of BiH under the protection of the Third Reich. In this way it was to be excluded from the territory of NDH. In most cases the leaders of the autonomists were highly educated Islamic scholars. Their activities were connected to various religious organisations in BiH. In certain political actions the representatives of the autonomists also worked with people of different political convictions (supporters of the national liberation movement and NDH state officials, disappointed in their state). The resources about the autonomist movement claim that the movement only appeared in the area of Bosnia in 1941 (German occupation zone), while in 1942 it also surfaced in Herzegovina (Italian occupation zone). The centres of the Bosnian autonomists were Sarajevo and Tuzla (the Hadžifendić Legion), while in Herzegovina the centre was in Mostar. In Herzegovina, the autonomist movement has not appeared since the end of 1942. 1943 was a very important year for the Muslim autonomist movement. In the leading circles of the autonomists, Himmler's decision to organise a Muslim SS division in BiH was accepted as a support of their idea about the autonomous BiH with a status of an administrative-political unit within the German Reich. It turned out that their expectations were too optimistic, since the Germans had no intention to comply with their requests for autonomy. The tasks of the 13th SS Division (the so-called Handschar Division) were completely military in nature, and the Muslim interests were not observed much. However, this division also had an ideological role, since the Germans and the Grand Mufti of Jerusalem wanted to establish a certain connection between Nazism and Islam or tried to emphasize that the Germans and Muslims all over the world fought for the same cause (the common struggle against the British, Bolsheviks and Jews). The worsening German military situation and the disappointment of the Muslims with some of their decisions caused mass desertion of Muslims from the 13th SS Division. Thus most of the Muslims left the Division. In the end of 1944 and in the beginning of 1945 the voice for the autonomy of BiH was increasingly rare, and in the end, with the German retreat towards the north, it fell completely silent.

The Germans - the Nazis - had no intention of actually heeding the wishes of the autonomists. If they did that, they would dangerously destabilise NDH, which was their main, although weak, ally in this area. On the other hand, the Germans were unwilling to refuse the sympathies of the autonomists and thus the support of a significant part of the Muslim population. Therefore it was characteristic that the Germans wavered between NDH and the Muslims (autonomists). But they always kept in mind their military and political interests in the area of NDH or BiH.